

Examining the Engaged Approach in Shamlu's Poetry (A Postcolonial Studies Perspective)

Ziba Palizban^{*}

Zahra Dorri^{**}

Mah Nazari^{***}

Azar Daneshgar^{****}

There has always been a firm relationship between politics and literature, and the poets and writers haven't overlooked paying attention to socio-political events of their contemporary era. The aftermath of this approach is the emergence of committed social poems that are aware of their responsibility towards the citizens of the societies. Ahmad Shamlou can be considered an exemplary poet who had a committed approach towards his society while composing poetry, and this reality has made his poems good cases for scientific studies. This article tries to answer the main question that what Shamlou's committed approach stems from? As a hypothesis, the writers posit that Shamlou's committed approach stems from his specific definition of his identity as a dedicated organic intellectual who would always consider himself responsible towards the developments of his surrounding world and criticizing the status quo in the form of negative dialectics; the same thing that can be seen in the works of postcolonial writers. This article is written in the

^{*} PH.D Student, Department of Persian Language and Literature, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran.

ziba.palizban1980@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2067-0384>

^{**} Corresponding Author: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran.

Zahra_dorri@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-8669-7974>

^{***} Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran.

nazari113@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-7302-3364>

^{****} Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran.

a.daneshgar2015@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9048-4325>

framework of postcolonial literary theory and utilizes Quentin Skinner's method of Intentional Hermeneutics.

Keywords: poem, commitment, intellectual, negative dialectics, Immanent critique, postcolonialism.

Introduction

Ahmad Shamlu is undoubtedly a celebrated name in socially committed poetry. The present research is based on this fundamental question: “What Underlies the committed outlook manifested in Shamlu's poems?” In addressing and presenting a hypothesis, Scholars believe that the socially committed poems of Shamlu stem from a specific sort of definition of his identity as an organic and conscientious individual that he perceives from the surrounding world, and obliges himself to do what his Neo-Marxist ideological counterparts call it as negative dialectics or immanent critique.

In the post-colonial literature framework and using the Intentional hermeneutic approach of Skinner, this study is pursuing to analyze Shamlu's socially committed poems within the context of Iranian developments and in his own era. For that purpose, the 1921-1979 historical span had been chosen, and as a matter of course, there will be no reference to progressions of his poems after the Islamic Revolution period. The study's ultimate finding indicates that the poet's political activities influence the socially committed poems of Shamlu in the primary decades of this time period, and also, owing to an open atmosphere and freedom of speech in the society following the fall of Reza Shah, it is more like political proclamations and speeches serving his affinity for the “Tudeh” party and Marxist principles. So the more we approach the latter stages of this time period, the committed approach of his, as a result of the climate of repression following the 1953 coup, despair and disillusionment of Shamlu and also his Farewell with party activism, and also with his allegiance shifts away from a specific political faction and with centering “human” and “human values”, with the approach of transnationalism and Third-Worldism, the more elevated, vaster and deeper it becomes, and also in terms of poetic structure and style, it acquires a symbolic allegorical and lyrical quality.

Theoretical Framework: Postcolonial Literary Theory

Postcolonial theory, which gradually began with the writings of figures like Frantz Fanon in the 1970s, then reached its peak in the 1990s and even the 2000s, is not a pure and exclusive approach within a single academic discipline. Instead, its prominent figures belong to diverse fields of knowledge, from literary criticism and literature to historiography, cultural studies, anthropology, psychology, and political science. What connects the diverse postcolonial tendencies, like a chain, is their transcendence beyond the mere examination of the political, military, and economic issues of colonialism, and their attention to the cultural dimensions of the colonizer-colonized relationship. This shift in focus aims to understand the deeper and more hidden impacts of colonialism on the colonized culture and society, and even on the colonizing societies themselves.

Ahmad Shamlu, although no one has yet placed his name alongside Frantz Fanon, Edward Saeed, or Spivak as a postcolonial writer, shares similar concerns and a sense of responsibility. Shamlu's specific definition of the intellectual, which strangely reminds us of Edward Saeed's statements, his commitment to critiquing the existing state of society under the rule of tyranny and oppression, his sense of duty towards the fate of the downtrodden in Iran and the world, his effort to echo their unheard voices, and his instrumental approach to poetry as a means of struggle, all make Shamlu a quintessential postcolonial poet. Consequently, postcolonial literary theory becomes an ideal theoretical framework for analyzing and examining his socially undertaking poetry, a task that the authors of this article have undertaken.

Results and findings

A poem—especially one with a social motif—is not composed in a void; rather, it is the aggregated effect of the poet's perception of societal transformations. This means that social changes and events are what provoke a committed poet to respond, becoming the central themes of his or her poetry. Therefore, according to Skinner's Intentional interpretation method, understanding Shamlu's intentions requires situating his works within the social context of his time, rather than merely focusing on the semantic meanings of words and phrases. To this end, and in line with the main argument of this article—that Shamlu's self-conception as an "organic intellectual" led

him toward writing socially committed poetry, as well as critiquing and negating the existing conditions—this study examines the evolution of his poetry under the influence of domestic and international events during the historical period 1921–1978 (1300–1357 SH).

The fundamental claim of this research is that the committed approach evident in Ahmad Shamlu's socially engaged poetry stems precisely from his self-definition as a popular, organic intellectual deeply concerned with global developments, adopting a transnational perspective and a critical stance toward prevailing conditions. The authors' analyses of Shamlu's poetic evolution between 1921 and 1978, framed within postcolonial literary theory (given Shamlu's intellectual affinities with postcolonial writers) and employing Skinner's contextualist interpretive method, clearly substantiate the central thesis. It demonstrates that a sense of intellectual responsibility kept Shamlu consistently devoted to producing socially engaged, principled, and faithful poetry throughout this historical period.

However, the researchers' findings indicate that despite the continuity of Shamlu's intellectual commitment, there was a noticeable shift in the style and form of his poetry, influenced by changing socio-political conditions. Specifically, from the early 1940s to the late 1950s (early 1320s to late 1330s SH), Shamlu's poems—due to his political activism as a supporter of the “Tudeh” Party and his allegiance to Marxist leftist ideals, as well as benefiting from the relatively open political climate and freedom of speech following Reza Shah's abdication in 1941—largely took the form of political manifestos and declarations, expressed in a direct, explicit tone serving partisan interests.

Yet, from the late 1950s until 1978 (end of 1330s to 1357 SH), three factors led to a transformation, the renewed closure of Iran's political space after the 1953 coup (28 Mordad coup), which triggered severe repression of opponents of the Pahlavi regime; Shamlu's growing disillusionment and frustration with the state of his era; and his withdrawal from active political and party engagement. As a result, the element of commitment in Shamlu's poetry moved into deeper, more introspective layers. Freed from partisan allegiance, his commitment became oriented toward broader humanistic concepts and universal human values. Stylistically, his poetry acquired symbolic,

metaphorical, cryptic, lyrical, and even colloquial, fragmented qualities (shattered-writing). Moreover, throughout this entire period, Shamlu's intellectual commitment, informed by a transnational and Third-Worldist outlook, was expressed not only toward the people of Iran but also toward the oppressed, victims, and marginalized populations across the globe, thereby sustaining his postcolonial identity.

References

- Alem, A. and Mirzazadeh, F (2010) "Intellectualism and Commitment: Reviewing E. Said's Works and Thoughts". *Law & Political Science*, 40(1), 159-175.
- Dorri, N. and Piruznia, A. (2019) "Study of Common Themes in Shamlu, Åluard, and Hughes Poems from the Perspective of Sociology of Literature". *Comparative Literature Research*, 7(2), 108-129.
doi: 20.1001.1.23452366.1398.7.2.6.6.
- Erfanian, L. Novrooz, M. Fakhr, B., and Abbasi, F (2021) "Analysis of the Discourse of Protest Poetry in the Poetry of Ahmad Shamloo and Siavash Kasraei (Based on the Analysis of the Discourse of Laclau and Mouffe)". *Jostarnameh Journal of Comparative Literature Studies*, 16(5), 1-35.
- Jabri, S (2013) "New Epic in Shamloo's Poetry". *New Literary Studies*, 45(1), 121-142.
doi: 10.22067/jls.v45i1.13459.
- Linklater, Andrew (2007) "Critical Theory", in Martin Griffiths (ed.), *International Relations Theory for the Twenty-First Century: An Introduction*, London and New York, Routledge.
- Malekpaeen, M., Behnamfar, M., Samkhaniani, A. and Rahimi, S. M (2016) "The Intertextual and Intratextual Analyses of Shamloo's Committed Poems of the Twenties and Thirties". *Literary Text Research*, 20(69), 67-97.
doi: 10.22054/ltr.2016.6842
- Nabi Abdali Yousefi, R. Seyed Sadeghi, S. M., and Parhizkari, M (2023) "Three Main Currents of Iranian Political Intellectuals in Four Periods of Ahmad Shamloo's Intellectual Life". *Literary Research*, 20(79), 201-225.
doi: 2634.20.79.201
- Saeed, Edward (1996)—*Representations of the Intellectual*, New York: Vintage Books.
- Sharifian, M. Deiri, M. R. and Sehati Gorgani, A. (2015) "The Comparative Study of Social Aspects of Bertolt Brecht and Ahmad Shamloo". *Research in Contemporary World Literature*, 20(1), 111-128.
doi: 10.22059/jor.2015.54220.
- Simon, Roger (2015) *Gramsci's Political Thought: An Introduction*, London, Lawrence & Wishart.
- Skinner, Quentin (2002) *Visions of Politics: Regarding Method*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Spivak, Gayatri Chakravorty (1988) “Can the Subaltern Speak?” in Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, London: Macmillan.
- Sylvester, Christine (2014) “Post-colonialism”, in John Baylis, Steve Smith and Patricia Owens (Eds), *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, Oxford University Press.

فصلنامه علمی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»

شماره هفتاد و هشتم، پاییز ۱۴۰۴: ۱۶۷-۲۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸

نوع مقاله: پژوهشی

تحلیلی بر رویکرد متعهدانه در شعر شاملو (از منظر مطالعات پسااستعماری)

* زیبا پالیزبان

** زهرا دری

*** ماه نظری

**** آذر دانشگر

چکیده

میان دو عرصه ادبیات و سیاست همواره پیوندی وثیق برقرار بوده و شاعران و نویسندگان برای آفرینش آثار ادبی، در عین پرداختن به تغزل‌ها و تخیل‌های شاعرانه از توجه به رخدادهای سیاسی و اجتماعی زمانه خویش نیز غافل نمانده‌اند. حاصل این نگاه، ظهور «شعر متعهد اجتماعی» است که بر رسالت آگاهی‌بخشی خود در برابر مردمان جامعه وقوف دارد. شعر شاملو را می‌توان از مصادیق آشکار این رویکرد متعهدانه دانست و همین واقعیت، سروده‌های شاملو

* دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

ziba.palizban1980@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-2067-0384

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

Zahra_dorri@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-8669-7974

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران
nazari113@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-7302-3364

**** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

a.daneshgar2015@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9048-4325

را با درون‌مایه‌های اجتماعی موضوع مناسبی برای پژوهش‌های متعدد ساخته است. پژوهش حاضر، این پرسش بنیادین را مدنظر دارد که رویکرد متعهدانه در شعر شاملو، برآمده از چیست؟ در مقام پاسخگویی، نویسندگان معتقدند شعر متعهد شاملو، حاصل تعریف خاصی است که او از هویت خویشتن در مقام یک روشن‌فکر ارگانیک و وظیفه‌مند نسبت به تحولات جهان پیرامونش و نقد وضع موجود به صورت دیالکتیک منفی دارد؛ موضوعی که آشکارا در آثار نویسندگان پساستعمارگرا نیز قابل مشاهده است. این پژوهش برای نیل به اهداف خود از چارچوب نظریه ادبی پساستعماری بهره جسته و روش تأویل قصدگرایانه کوئینتین اسکینر را به کار بسته است.

واژه‌های کلیدی: شعر معاصر، شاملو، شعر متعهد اجتماعی، نظریه پساستعماری، کوئینتین اسکینر.

مقدمه

سیاست و ادبیات علی‌رغم تفاوت‌های بنیادینشان، هرگز دو قلمرو جداافتاده از یکدیگر نیستند و تأثیر و تأثر متقابل آنها، انکارناپذیر است. یعنی چنین نیست که شاعر یا نویسنده در خلأ و گوشه انزوا و منفک از تحولات سیاسی و اجتماعی زمانه خود، مشغول خیال‌پردازی برای آفرینش آثار ادبی باشد و پیوندی با حقایق جامعه برقرار نسازد. بلکه او از یکسو در انتخاب مضامین و حتی سبک و اسلوب آثار خود از وضعیت جهان بیرون از ذهنش الهام می‌گیرد و روحیات وی، متأثر از رخدادهای زمانه دگرگون می‌شود، تا جایی که وقوع حوادث جریان‌سازی چون انقلاب، کودتا، جنگ یا بحران‌های اقتصادی می‌تواند یک نویسنده را خوش‌بین و امیدوار سازد و یا به ورطه ناامیدی و استیصال کشاند. همچنین از سوی دیگر این ادیب یا شاعر است که می‌تواند با خلق آگاهانه و هدفمند آثار ادبی، هدایت‌گر جامعه خویش باشد و به عنوان پیش‌قراول در خط مقدم تحولات سترگ سیاسی و اجتماعی قرار گیرد. مگر نه این است که رخدادهای عظیمی چون انقلاب فرانسه یا انقلاب روسیه با نقش‌آفرینی پررنگ ادیبان و شاعران برای آگاهی‌بخشی و برانگیختن توده‌های انسانی به سرانجام رسیدند!

احمد شاملو بی‌تردید نامی پرآوازه در سرایش شعر متعهد اجتماعی است. وی علی‌رغم وفور تغزل‌های عاشقانه در سروده‌هایش، مواضع سیاسی آشکاری دارد و با ابداع قالب شعر سپید، این قالب مناسب را برای بیان دیدگاه‌ها و آرمان‌های خود در واکنش به تحولات روز جامعه به خدمت می‌گیرد. زندگی در برهه‌ای متلاطم و پرفراز و نشیب از تاریخ ایران و جهان از یکسو و وجود گرایش‌های چپ مارکسیستی در ذهن شاملو از سوی دیگر، او را به شاعری دغدغه‌مند و متعهد نسبت به مسائل سیاسی-اجتماعی زمانه‌اش تبدیل کرده بود و همین واقعیت سبب شده است شعر متعهد شاملو، موضوع پژوهشی ایده‌آلی برای بررسی چگونگی انعکاس رخدادهای تاریخی در شعر باشد که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در آثار پژوهشگران سراغ گرفت.

پژوهش حاضر بر مبنای این پرسش بنیادین انجام شده است که «رویکرد متعهدانه منعکس در شعر شاملو، برآمده از چیست؟» در مقام پاسخ و ارائه فرضیه، پژوهشگران معتقدند که شعر متعهد شاملو، برآمده از تعریف خاصی است که او از هویت خویش‌تن

به‌عنوان یک روشن‌فکر ارگانیک و وظیفه‌مند نسبت به جهان پیرامون دارد و خود را ملزم به کاری می‌داند که همفکران او در نظریه‌های انتقادیِ نومارکسیستی، آن را «دیالکتیک منفی»^۱ یا «نقد درونی»^۲ نام می‌نهند. به نظر می‌رسد درکی که شاملو از مفهوم روشن‌فکر متعهد دارد و رسالتی که برای خود تعریف می‌کند، عیناً مشابه همان چیزی است که در آثار نویسندگان پسااستعمارگرایی چون «ادوارد سعید»^۳ یا «گایاتری چاکراوورتی اسپیوک»^۴ نیز مشاهده می‌کنیم. از این حیث، نظریهٔ ادبی پسااستعماری^۵ می‌تواند چشم‌انداز مناسبی برای نگریستن به شعر اجتماعی شاملو و تحلیل چگونگی تأثیرپذیری‌اش از رخدادهای سیاسی و اجتماعی زمانه او باشد؛ چیزی که تا پیش از این سابقه نداشته است و در نتیجه به پژوهش حاضر، صبغه‌ای بدیع می‌بخشد.

در چارچوب نظریهٔ ادبی پسااستعماری و با استفاده از روش تأویل قصدگرایانه اسکینر، این پژوهش بر آن است تا شعر متعهد شاملو را در بستر تحولات ایران و جهان زمانه او تحلیل کند. بدین‌منظور، اشعار این شاعر در بازهٔ مانی ۱۳۵۷-۱۳۰۰ بررسی شد و طبعاً به تطورات شعر شاملو در دورهٔ پس از انقلاب اسلامی، اشاره‌ای نخواهد شد. یافته‌هایی پژوهش نشان می‌دهد که شعر متعهد شاملو در دهه‌های نخستین این برهه تاریخی تحت تأثیر فعالیت‌های سیاسی شاعر و نیز به یمن فضای باز و آزادی بیان موجود در جامعه متعاقب سقوط رضاشاه، بیشتر شبیه بیانیه و خطابهٔ سیاسی و در خدمت گرایش وی به حزب توده و آرمان‌های مارکسیستی است. ولی هرچه به دهه‌های واپسین این دوره نزدیک می‌شویم، رویکرد متعهدانه وی به‌دلیل وضعیت انسداد پس از کودتای ۲۸ مرداد، ناامیدی و سرخوردگی شاملو و نیز وداع او با کنشگری حزبی، از سرسپردگی به یک جریان سیاسی خاص خارج شده و با تمرکز بر انسان و ارزش‌های انسانی، آن هم با رویکردی فراملی و گستره، ژرفا و اعتلای بیشتری پیدا می‌کند و از حیث شاکله و اسلوب شعری نیز صبغهٔ نمادگرایانه، کنایی، رمزآلود و تغزلی به خود می‌گیرد.

1. negative dialectics

2. immanent critique

3. Edward Said

4. Gayatri Chakravorty Spivak

5. postcolonial literary theory

پیشینه پژوهش

آثار پژوهشی منتشرشده در این زمینه را می‌توان در سه دسته جای داد و از یکدیگر بازشناخت. دسته اول، آثاری هستند که پیرامون چپستی شعر متعهد و ویژگی‌های آن بحث کرده‌اند. برای نمونه مقاله شاهرخ مسکوب (۱۳۶۸) با عنوان «نگاهی به شعر متعهد فارسی در دهه سی و چهل» هرچند سال‌ها از انتشار آن می‌گذرد، همچنان بسیار آموزنده و راهگشاست. به‌ویژه اینکه نگاه ویژه‌ای به شعر شاملو به‌مثابه نماد بارز رویکرد متعهدانه در شعر دارد. همچنین حجت رسولی (۱۳۸۴) در مقاله «معیار تعهد در ادبیات» در پی پاسخ بدین پرسش است که با چه معیار و مبنایی می‌توان ادب متعهد را تعریف کرد و به معیارهایی چون اخلاق و تربیت، دین، ملیت، مسائل اجتماعی و مسائل انسانی پرداخت.

آثار دسته دوم، انعکاس باورهای سیاسی شاملو را در مقام یک روشن‌فکر متعهد و معترض به وضع موجود جامعه خویش در شعر او مدنظر قرار داده‌اند. از میان مکتوبات پرشمار این دسته می‌توان به کتاب «سیاست در شعر نو» به قلم محمد کمالی‌زاده (۱۳۹۵) اشاره کرد که از زاویه اندیشه سیاسی به شعر به عنوان مهم‌ترین پدیده فرهنگی و تمدنی و عرصه تجلی اندیشه و ذهنیت ایرانی نگریسته است و در جریان‌شناسی شعر معاصر ایران، احمد شاملو و نیما یوشیج را برجسته‌ترین نمایندگان سبک «نمادگرایی اجتماعی» (سمبلیسم) قلمداد می‌کند. همچنین دو کتاب با نام مشابه «شعری که زندگی است»، نوشته رضا قنبری (۱۳۹۰) و دیگری به اهتمام مجید قدمیاری (۱۳۹۲)، نسبت شاملوی متعهد و معترض را با فضای سیاسی زمانه خود بررسی کرده‌اند.

به علاوه دو مقاله «واکاوی برون‌متنی و درون‌متنی اشعار متعهد شاملو در دهه‌های بیست و سی» نوشته ملک‌پایین و دیگران (۱۳۹۵) و «سه جریان عمده روشن‌فکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشن‌فکری احمد شاملو» اثر نبی عبدالیوسفی و دیگران (۱۴۰۲)، رهیافتی تاریخی به شعر متعهد شاملو اتخاذ کرده و کوشیده‌اند خوانشی از اشعار وی در پیوند با بستر اجتماعی زمان سرایش آنها داشته باشند. سرانجام آثار دسته سوم، پژوهش‌هایی تطبیقی میان شعر متعهد شاملو با اشعار

شاعران ایرانی و خارجی متعدد دیگر که برای مثال می‌توان به مطالعه تطبیقی شاملو با نیما یوشیج (ر.ک: مرادی و دیگران، ۱۴۰۲)، سیاوش کسرای (ر.ک: عرفانیان و دیگران، ۱۴۰۰)، پل الوار و لنگستون هیوز (ر.ک: دری و پیروزیان، ۱۳۹۸)، برتولت برشت (ر.ک: شریفیان و دیگران، ۱۳۹۴) و نزار قبانی (ر.ک: بالو، ۱۳۹۶) اشاره کرد.

بدین ترتیب در این پژوهش برای نخستین بار است که از منظر مباحث مرتبط با اندیشه پسااستعماری به شعر متعهد اجتماعی شاملو نگرین شده است که در آثار سایرین، مسبوق به سابقه نیست. به عبارت دیگر این مقاله در چارچوب نظریه ادبی پسااستعماری، رویکرد متعهدانه شاملو به شعر را دستمایه پژوهشی میان‌رشته‌ای برای فهم تأثیرپذیری‌های متقابل ادبیات و سیاست کرده است. همچنین بهره‌گیری از روش تأویل اسکینری هم ظرفیت قابل توجهی برای بررسی سروده‌های شاعر در ارتباط با ظرف اجتماعی زمانه او در اختیار پژوهشگران می‌گذارد که در مقالات مشابه، مصداق ندارد.

روش پژوهش: تأویل قصدگرایانه اسکینر

کوئینتین اسکینر^۱ به عنوان یکی از متفکران برجسته تاریخ اندیشه سیاسی، در ایجاد روش‌شناسی‌ای خاص برای فهم درست معنای متون اندیشه سیاسی کلاسیک، منشأ اثر بوده است. وی بدین منظور روشی تأویلی (هرمنوتیک) پیشنهاد می‌کند که بر کشف نیت و مقصود مؤلف متن تأکید دارد و به آن رویکرد نیت‌محور یا قصدگرایانه می‌گوید. با این حال وی معتقد است که نیت نویسنده جز در قالب بافت تاریخی و اجتماعی خاص خود معنا نمی‌یابد و بر خواننده مکشوف نمی‌گردد. لذا فهم معنای متون مستلزم فهم مقصود و نیت نویسنده متن از سویی و قرار دادن آن در موقعیت اجتماعی زمانه نگارش از سوی دیگر است (Skinner, 2002: 104).

به باور اسکینر از آنجایی که کلمات، ابزاری برای انتقال معنا هستند، برای فهم صحیح معانی و اینکه مقصود عاملانی که آنها را در چارچوب زبان به کار برده‌اند، چه بوده است. بنابراین وقتی متنی را می‌خوانیم، در گام نخست باید از خود پرسیم مؤلف متن، چه مقصودی داشته که کوشیده است آن را از طریق انتشار مکتوباتش به مخاطب

منتقل سازد؟ در گام بعد، پیوند میان یک گفتار معین و بافت و شرایط تاریخی بیانش باید به مثابه روشی برای رمزگشایی نیت نویسنده مدنظر قرار گیرد. یعنی فهم معنای متن، علاوه بر نیت و مقصود نویسنده در گرو توجه به زمینه‌ها و موقعیت اجتماعی گفته‌هاست (اسکینر، ۱۳۹۳: ۱۵۷).

اسکینر نتیجه می‌گیرد که هیچ حکمت فرازمانی و مفاهیم بینادین و پرسش‌های ابدی در متن‌های کلاسیک وجود ندارد، بلکه این متون صرفاً پاسخ‌هایی به پرسش‌های زمانه خود بوده‌اند. از این‌رو او در روش تأویل قصدگرایانه خود، «نیت نویسنده» و «بافت اجتماعی» را هنگام تفسیر متون به یکدیگر پیوند می‌زند تا نشان دهد آنها چگونه متناسب با شرایط اجتماعی خود توسط مؤلف ایجاد شده‌اند (دشتگرد و دهقانی فیروزآبادی، ۱۴۰۲: ۶۹).

اکنون اگر بخواهیم روش تأویلی اسکینر را برای تفسیر و فهم شعر متعهد اجتماعی شاملو به کار بندیم، باید ابتدا در مواجهه با سروده‌های او، معنای کلمات را از طریق توجه به سیاق جمله‌ها دریابیم و همواره از خود پرسیم که شاعر چه قصدی از بیان این جمله‌ها و عبارات داشته است؟ سپس برای کشف بهتر مقصود شاملو باید نقبی به وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران و جهان در روزگار سرایش شعر بزنیم تا از رهگذر ایجاد پیوند میان نیت او و بافت اجتماعی زمانه‌ای که در آن می‌زیسته، دریابیم چگونه وقوع برخی رخدادها و تحولات تاریخی با تأثیرگذاری بر اندیشه شاملو، انگیزه‌بخش وی برای سرودن شعری خاص شده است. پژوهشگران کوشیده‌اند تا پایان مقاله به این روش، ملتزم و پایبند بمانند.

چارچوب نظری: نظریه ادبی پسااستعماری

نظریه پسااستعمارگرایی که از دهه ۱۹۷۰ آرام آرام با مکتوبات امثال فرانز فانون^۱ شکل گرفت و سپس در دهه ۱۹۹۰ و حتی دهه ۲۰۰۰ به اوج خود رسید، یک رهیافت خالص و منحصر در رشته علمی واحدی نیست، بلکه چهره‌های برجسته آن، متعلق به حوزه‌های متنوع دانش از نقد ادبی و ادبیات گرفته تا تاریخ‌نگاری، مطالعات فرهنگی، مردم‌شناسی، روان‌شناسی و علوم سیاسی هستند. آنچه همچون زنجیری، گرایش‌های

1. Frantz Fanon

متنوع پسااستعماری را به یکدیگر متصل می‌سازد، همانا فراتر رفتن از صرف بررسی مسائل سیاسی، نظامی و اقتصادی استعمار و توجه به سویه‌های فرهنگی روابط استعمارگر و استعمارشده برای فهم تأثیرات عمیق‌تر و ناپیدای استعمار بر فرهنگ و جامعه مستعمره و حتی بر خود جوامع استعمارکننده است. از اینرو ابعاد غیر مادی و غیر ملموسی از پدیده استعمار همچون ذهنیت‌ها و هویت‌ها مورد مذاقه قرار می‌گیرد که در مطالعات گذشته مغفول مانده بود (Sylvester, 2014: 184-185).

برای مثال «فرانتس فانون» به عنوان یک روان‌شناس با نوشتن دو کتاب مهم «پوست سیاه، صورتک‌های سفید»^۱ (۱۹۵۲) و «دوزخیان روی زمین»^۲ (۱۹۶۳)، آغازگر بحث‌های عمیقی درباره سازوکار کنترل استعماری بود. وی به این موضوع پرداخت که چگونه قدرت گفتمان‌های امپریالیستی برای استعمار ذهن‌ها و توجیه روابط نابرابر استعمارکننده و استعمارشونده، کارگر می‌افتد، تا جایی که جوامع مستعمره، منزلت فروتر و مُنقاد خود را که بر آنها تحمیل شده است می‌پذیرند و درونی می‌کنند. به باور او، ابزار استعمار ذهنی، اسلحه نیست، بلکه قدرت زبان، کلمات، برچسب‌های نژادی (مانند کاکاسیا) و توهین‌های هر روزه است (همان: ۱۸۶-۱۸۷).

«ادوارد سعید»، استاد فلسطینی ادبیات انگلیسی و ادبیات تطبیقی دانشگاه کلمبیا، نام پرآوازه دیگری در نظریه پسااستعمارگرایی است که در کتاب «شرق‌شناسی»^۳ اثبات می‌کند انسان غربی، یک تصویر بازنمایی‌شده غیرمنطبق با واقعیت را از شرق بر ساخته و این تصویر کاذب را که در کتاب‌ها، فیلم‌ها، رسانه‌ها و روایت‌های تاریخی متجلی می‌شود، دستاویزی برای ادعای برتری نژادی و تمدنی خود و سلطه امپریالیستی بر جهان غیر غرب حتی در دوره پسااستعماری قرار می‌دهد. وی در آثارش نشان می‌دهد که فرهنگ غرب، یک افق سیاسی به نام امپریالیسم دارد که می‌خواهد همه فرهنگ‌ها را در خود مستحیل سازد. اما او به‌عنوان یک روشن‌فکر دغدغه‌مند و مسئول، در سراسر دوران حیات علمی خود با اتکا بر ابزار قلم و بیان و به یمن جایگاه دانشگاهی رفیعی که داشت، می‌کوشید این مناسبات قدرت و سلطه را به‌ویژه درباره سرزمین غصب‌شده‌اش

1. Black Skin, White Masks
2. The Wretched of the Earth
3. Orientalism

فلسطین برملا سازد (Sylvester, 2014: 189).

همچنین در دهه ۱۹۷۰، نظریه‌پردازان «مکتب مطالعات فرودستان»^۱ - که در چارچوب تاریخ‌نگاری هندی نضج یافت- مانند «گایاتری چاکراواری اسپوک» (استاد نظریه ادبی و ادبیات تطبیقی دانشگاه کلمبیا) و «دپش چاکرابارتی»^۲ (استاد تاریخ دانشگاه شیکاگو) مدعی بودند که تاریخ به‌ویژه تاریخ امپریالیسم، داستان قدرتمندان است و از این‌رو باید روایت تاریخی متفاوتی را بر محور تجربه‌ها و مقاومت استعمارشدگان یا فرودستان ارائه کرد. آنها اصطلاح «فرودست» را از «آنتونیو گرامشی»^۳، مارکسیست مشهور ایتالیایی وام گرفته‌اند. جالب اینجا بود که چون در گذشته هیچ داده و متن علمی قابل اتکایی درباره فرودستان وجود نداشت، پژوهشگران برای تاریخ‌نگاری با روایتی نو لاجرم به سراغ ادبیات داستانی پسااستعماری^۴ و مطالعه داستان‌ها، رمان‌ها، خاطرات، سفرنامه‌ها و زندگی‌نامه‌ها رفتند و روش پژوهش «تحلیل ادبی پسااستعماری»^۵ را ابداع کردند که تبدیل به روش اصلی مطالعات پسااستعماری شد. این آثار، زندگی عادی روزمره تحت وضعیت پسااستعماری را به تصویر می‌کشید و نیز تغییراتی را که در نتیجه پس زدن وضعیت استعماری برای ایجاد هویت ملی رخ می‌داد (خانی، ۱۳۹۵: ۳۷-۴۰).

البته اسپوک، این سؤال مهم و تأمل‌برانگیز را مطرح می‌سازد که «آیا اصولاً فرودست می‌تواند سخنی بگوید که قابل شنیدن در غرب باشد؟». به باور او، قدرت مسلط همواره یک روایت تاریخی خاص و متصلب را به ما تحمیل می‌کند و فرودستان هنوز هیچ دسترسی‌ای به ابزار قدرت ندارند و کسی صدای آنها را نمی‌شنود. اینجاست که لازم می‌شود روشن‌فکران دغدغه‌مند، فرودستان را نمایندگی کنند و بکوشند به مدد ابزاری که در اختیار دارند -از جمله کتب، مقالات، اشعار و سخنرانی‌هایشان- صدای فرودستان را در جهان پژواک دهند. این همان مسئولیت سنگینی است که پسااستعمارگرایان بر شانه خود احساس می‌کنند (Spivak, 1988: 283-284).

احمد شاملو نیز -هرچند تاکنون هیچ‌کس نام او را همپای فرانتس فانون، ادوارد

1. subaltern studies

2. Dipesh Chakrabarty

3. Antonio Gramsci

4. post-colonial fictional literatures

5. post-colonial literary analysis

سعید یا اسپوک در شمار نویسندگان پسااستعمارگرا نگنجانده است - دغدغه‌ها و احساس مسئولیت مشابهی دارد. تعریف خاص شاملو از مفهوم روشن فکر که ما را عجیب به یاد سخنان ادوارد سعید می‌اندازد، التزام او به نقد وضع موجود جامعه تحت سلطه نظام بیداد و ستم، احساس وظیفه نسبت به سرنوشت فرودستان ایران و جهان و تلاش برای پژواک دادن صدای ناشنیده آنها و رویکرد ابزاری به شعر به مثابه وسیله مبارزه با کاربرد الفاظی مانند «مته»، «دستکار»، «دار» و «حربه خلق» «شعری که زندگی است» و دیگر آثار او، از شاملو، شاعر پسااستعمارگرای تمام عیاری می‌سازد. از این‌رو نظریه ادبی پسااستعماری چارچوب نظری مناسبی برای تحلیل و بررسی شعر متعهد اجتماعی او است.

بحث و بررسی

شاملو و روشن فکر متعهد

نام احمد شاملو در ادبیات معاصر ایران با مفهوم روشن فکر متعهد گره خورده است. بالطبع لفظ روشن فکر را می‌توان به صورت عام برای تمامی اندیشمندان، نویسندگان و اهالی فکر و قلم استفاده کرد؛ اما صفت «متعهد» از نظر شاملو به این مفهوم، صبغهای سیاسی و اعتراضی می‌بخشد، زیرا مراد از تعهد، همانا مسئولیت اجتماعی روشن فکر نسبت به مردمان جامعه‌اش در برابر استبداد، ظلم و بی‌عدالتی حاکمان است. به عقیده او: «کلمه روشن فکر را معادل کلمه انتلکتوئل به کار می‌برند و من آن را نمی‌پذیرم به چند دلیل و یکی از آن دلایل اینکه معادل فرهنگی روشن فکر (یعنی کلمه انتلکتوئل)، آن بار «سیاسی و معترض» را ندارد که کلمه روشن فکر در کشورهای استعمارزده و گرفتار اختناق به خود گرفته است» (شاملو، ۱۳۵۸: ۱۸). بر همین اساس وی وجه افتراقی میان «روشن فکر مردمی» از یکسو و «روشن فکر خودفروخته یا کرایه‌ای» از سوی دیگر ترسیم می‌کند و آلبرت انشتین^۱ را مصداق اولی و هنری کیسینجر^۲ را مصداق دومی می‌خواند (حریری، ۱۳۸۵: ۲۲۵).

به باور شاملو، روشن فکر کسی است که خطاها و بیراهه‌روی‌های نظام سیاسی و

1. Albert Einstein
2. Henry Kissinger

عاملانش را به سود توده‌های جامعه برملا می‌سازد؛ جامعه‌ای که خود روشن‌فکر نیز جزئی از آن محسوب می‌شود و از این‌رو همهٔ توش و توان او می‌بایست در مسیر نیکبختی توده‌های انسانی مصروف گردد. پس لقب روشن‌فکر متعهد، زمانی برازندهٔ یک اندیشمند خواهد بود که او در نظام حاکم، سِمَتی را نپذیرد، زیرا لاجرم به مدافع آن بدل خواهد شد و از رسالت روشن‌فکری متعهدانه خود بازمی‌ماند. روشن‌فکرِ مردمی به اقتضای تعهدش باید میان آرمان و کنش سیاسی و اجتماعی خود، همسویی ایجاد کند و در فرایند نیل به آرمان‌ها، حضوری آشکار و مشارکتی تام در صحنه‌های میدانی داشته باشد؛ خصلتی که بی‌شک شخص شاملو به آن متخلق بود، زیرا خویش را شاعری برخاسته از بطن جامعه و وابسته به مردم می‌دانست که شعرش، آینده‌دار حقایق زمانه و نمایندهٔ آرمان توده‌هاست. او شعر را حربه و دستاویز مبارزه در خدمت رسالت آگاهی‌بخشی به خلق و رهایی آنها قلمداد می‌کرد؛ تا جایی که اظهار می‌داشت: «من اگر انسان باشم، نمی‌توانم از درد شما غافل باشم؛ نمی‌توانم. در عاشقانه‌ترین شعرهای من، یک عقیدهٔ اجتماعی پیدا می‌کنید» (نبی‌عبدالیوسفی و دیگران: ۱۴۰۲: ۲۰۱ و ۲۲۰؛ مرادی و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۲۰ و ۲۲۶).

آنچه شاملو دربارهٔ تعریف روشن‌فکر می‌گوید، به‌ویژه تقسیم‌بندی آن به روشن‌فکر مردمی یا خودفروخته، در تناظری آشکار با دیدگاه‌های اندیشمندان پسااستعمارگراست و به‌خصوص مباحث ادوارد سعید در کتاب «نقش روشن‌فکر»^۱ را تداعی می‌کند. هرچند سعید، روشن‌فکر را انسانی گیتی‌باور می‌داند که نباید اجازه دهد باورهای ایدئولوژیک و مذهبی در قضاوت‌ها و کارهای تحقیقاتی‌اش دخالت کند، ولی انتظار اخلاقی جهان‌شمول و تاحدودی مذهبی و متعهدانه را نیز از روشن‌فکر دارد. سعید به تأسی از آنتونیو گرامشی، میان «روشن‌فکران سنتی»^۲ و «روشن‌فکران ارگانیک»^۳، تمایز قائل می‌شود و روشن‌فکران ارگانیک (معادل همان روشن‌فکر مردمی در کلام شاملو) را آنانی می‌داند که فعالانه در جامعه درگیر هستند. به این معنی که دائماً درصدد تلاش برای دگرگون کردن اندیشه‌ها برمی‌آیند و همواره در حال حرکت و تکاپویند؛ برخلاف روشن-

1. Representations of the Intellectual
2. traditional intellectuals
3. organic intellectuals

فکران سنتی که عادت به ایستایی و سکون دارند و کارهایی تکراری و کلیشه‌ای انجام می‌دهند (ر.ک: Said, 1996؛ عالم و میرزازاده، ۱۳۸۹: ۱۶۱).

نکته بسیار مهم که در این مجال باید بدان توجه داشت، نقش و کارکرد روشن‌فکر ارگانیک در ادبیات گرامشی و پیروان او است تا دریابیم آیا می‌توان شاملو را نیز روشن‌فکری ارگانیک قلمداد کرد یا خیر. گرامشی -در مقام یک اندیشمند مارکسیست که طبیعتاً جامعه را از منظر طبقاتی می‌نگرد- اصطلاح روشن‌فکر ارگانیک را برای اشاره به آن دسته از روشن‌فکران فعال در جامعه مدنی به کار می‌گیرد که حامی سرسخت ایدئولوژی طبقه حاکم هستند و به تبلیغ و ترویج آن نزد توده‌ها می‌پردازند. اصولاً به باور گرامشی، روشن‌فکران ارگانیک، نه موجودیت‌هایی مستقل و خودمختار، بلکه همان نمایندگان گروه حاکم محسوب می‌شوند که همچون افسران زیردست برای هژمونی اجتماعی و دولت سیاسی، ایفای نقش می‌کنند و سرکوب‌شدگان را به پذیرش این امر متقاعد می‌سازند که انقیاد آنها، مناسب، اجتناب‌ناپذیر و عادلانه است (کریمی، ۱۳۹۱: ۱۷۸).

در نتیجه می‌توان گفت که کارکرد اساسی روشن‌فکران ارگانیک برای طبقه مسلط سرمایه‌داری این است که به عنوان کارگزاران و نمایندگان این طبقه برای سازمان‌دهی هژمونی آن در جامعه مدنی عمل می‌کنند (Simon, 2015: 97). از این‌رو در نگاه اول به نظر می‌رسد که روشن‌فکر ارگانیک، پیوند وثیقی با طبقه لیگاری و حزب حاکم و دولت مستقر دارد و کاملاً در خدمت جریان مسلط و سخنگوی آن است و اتفاقاً در بیشتر اوقات به عنوان روشن‌فکری دولتی یا وابسته به حاکمیت شناخته می‌شود. پس در این صورت چرا متفکران پسااستعمارگرا و جهان‌سوم‌گرا مانند ادوارد سعید -که در ستیزی آشکار با طبقه سلطه‌گر هستند- خود را روشن‌فکر ارگانیک می‌خوانند و چگونه ما هم به تأسی از سعید، در مقاله حاضر، شاملو را در زمره ایشان گنجانده‌ایم؟

کلید حل این معما باز هم در دستان گرامشی است. گرامشی، یگانه راه مقابله با هژمونی طبقه سرمایه‌دار ستمگر و وقوع انقلاب کارگری و رهایی ستم‌دیدگان و فرودستان را همانا ایجاد یک سنگر مقاومت ضد هژمونیک و به چالش کشیدن گفتمان مسلط سرمایه‌داری از طریق تولید یک پادگفتمان بدیل می‌داند و از این‌رو باور دارد اگر طبقه کارگر نیز می‌خواهد از موقعیت فرودست خود برهد و رهبری ملت را برعهده

گیرد، باید برای این مبارزه فرهنگی و فکری، روشن فکران ارگانیک خود را ایجاد کند (Simon, 2015: 99).

به عبارت دیگر روشن فکران ارگانیک، مختص طبقه الیگارش‌ی حاکم نیستند، بلکه فرودستان و کارگران محروم نیز برای رهایی از زنجیر انقیاد سرمایه‌داری لازم است. روشن فکران ارگانیکی داشته باشند که متعهدانه وجدان بیدار جامعه باشند و روح خودآگاهی را در نهاد توده‌ها بدمند. این درست همان رسالتی است که پسااستعمارگرایان و چپ‌گرایان نظریه انتقادی برای خویش قائل بودند و خود را روشن فکر ارگانیک (معادل مفهوم فارسی روشن فکر- فعال و در تقابل با مفهوم روشن فکر سنتی بی تفاوت) قلمداد می کردند که وظیفه نمایندگی طبقات فرودست جامعه و آگاهی بخشی به ایشان را به دوش می کشد. شاملو نیز به عنوان یک شاعر متعهد اجتماعی، ابتدا در مقام یک روشن فکر ارگانیک سرسپرده به حزب توده و مبلّغ مرام آن محسوب می شد و زمانی هم که از سرسپردگی حزبی انصراف داد، باز هم در مقام روشن فکر ارگانیک جهان سوم‌گرا، حامی توده‌های فرودست و مستضعف در جامعه خود و دیگر جوامع تحت انقیاد بود.

شاملو در زمره آن دسته از شاعرانی بود که در جهان متلاطم و آشوبناک زمانه خود نمی توانست عزلت‌نشین باشد و عافیت‌طلبی کند، بلکه پایبندی به هنر متعهد و دغدغه‌مند سرنوشت جامعه بودن، او را وامی داشت تا اندیشه‌های اجتماعی را در شعر خود بگنجانند و به آزادی، عدالت و آلام بشر در عصر حاضر توجه نشان دهد. چنان که می گفت: «شاید گناه از من است که ترجیح می‌دهم شعر، شیپور باشد، نه لالایی؛ یعنی بیدارکننده باشد، نه خواب‌آور» (حریری، ۱۳۸۵: ۱۸۳). شاملو از آن رو اشعار کلاسیک و سنتی را به باد نقد و طعن می گرفت که نسبتی با مسائل مردم و واقعیات اجتماع برقرار نمی ساختند و از این رو بی‌اثر بودند. حال آنکه وی خوش دارد در میانه مردم و پژواک‌دهنده دردهای ایشان باشد و شعر را به مثابه سلاحی برای رهایی خلق به کار بندد. او می‌خواهد مرهمی بر زخم مردم گذارد و در روزگار یأس، چشم‌اندازی از امید ترسیم کند و توده‌ها را راهبری نماید. بی شک چنین نگاهی، منبعث از تعهدی است که روشن فکر مردمی یا ارگانیک بر شانه خویش احساس می کند و شاملو بر اساس آن

می‌گوید: «هنرمند باید متعهد باشد. بنده، هنر بدون تعهد را دو پول ارزشی نمی‌گذارم. برای اینکه خود من عمیقاً متعهد هستم. من هر روز صبح از خواب که بلند می‌شوم، به باید و نباید آنچه می‌باید بگویم، فکر می‌کنم» (بالو، ۱۳۹۶: ۸۴-۸۶).

شاملو تعریف خود از مفهوم روشن‌فکر متعهد را بر عنصر «نفی» استوار می‌سازد. او روشن‌فکری مبارز و متعهدانه را در نفی وضع موجود جامعه معنا می‌کند. روشن‌فکر متعهد با هر نوع اقتدارگرایی مخالفت می‌ورزد و شاملو، این نفی‌کنندگی و اقتدارستیزی را بزرگ‌ترین آرمان انسان و شاقول تمییز شاعر متعهد و غیر متعهد در نظر می‌گیرد. یعنی از دیدگاه او، تفاوت شاعران متعهد و نامتعهد، ناشی از نوع نگرشی است که ایشان به هویت خویش‌شان دارند. بدین صورت که اگر شاعری، شعر خود را ابزار مبارزه تلقی کند، در شمار روشن‌فکران متعهد می‌گنجد و اگر جز این باشد، از قماش بی‌دردان محسوب می‌شود (کمالی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۸۳).

به نظر می‌رسد آنچه شاملو درباره رویکرد نفی‌کنندگی روشن‌فکر می‌گوید، عیناً همان چیزی است که همفکران او در نظریه‌های انتقادیِ نو مارکسیستی نظیر تئودور آدورنو^۱ از آن با عنوان «دیالکتیک منفی» یا «نقد درونی» یاد می‌کنند. منظور از دیالکتیک منفی این است که نقطه عزیمت و مبنای تفکر انسان باید نقد هر دیدگاه فلسفی و نظریه اجتماعی باشد. در این حالت، اندیشمند نقاد می‌کوشد واقعیاتی را که از سوی نظام حاکم به صورت غیر تضادآمیز و غیر نقادانه تصویر می‌شود، در مقابل مفهومی آرمانی قرار دهد، تا ناکارآمدی‌ها آشکار و زمینه‌های دگرگونی و بهبود شناسایی گردد (بشیریه، ۱۳۸۳: ۱۸۴-۱۸۶). در همین راستا، نقد درونی به معنای شیوه نقد یک مفهوم، نظریه یا وضعیت از طریق ارزیابی نقادانه اصطلاحات و آشکار کردن تناقضات ذاتی درونی آن یا به عبارت دیگر نقد از درون به جای نقد از بیرون است تا اندیشمند منتقد از این طریق، نارسایی ترتیبات اجتماعی را برملا سازد. برای مثال با نشان دادن اینکه چگونه هنر (مانند شعر) می‌تواند بی‌معنایی جریان مسلط را آشکار کند و رنج‌های بشر را بازنمایاند (Linklater, 2007: 49-51).

در حقیقت می‌توان گفت که شاملو نیز همچون نظریه‌پردازان چپ منتقد و

پسااستعمارگرا، به دلیل گرایش‌های مارکسیستی، راهبرد دیالکتیک منفی و نقد درونی را سرلوحهٔ آفرینش آثار ادبی متعهدانه‌اش قرار می‌دهد. هدف شعر ایدئولوژیک او، ستیز با جریان‌هایی است که جوامع انسانی را در ایران زمانهٔ او و دیگر نقاط جهان به تباهی کشانده‌اند. وی با لحاظ کردن آرمان آزادی و عدالت که می‌بایست بر دنیا حاکم باشد، به نفی و نقد درونی وضع موجود به بهانهٔ فقدان این آرمان‌ها می‌پردازد. طبعاً این نقد ایدئولوژیک وضع موجود در سروده‌های شاملو معطوف به سیاست انجام می‌گیرد و این درست همان نقطه‌ای است که سیاست و ادبیات در شعر متعهد اجتماعی او به یکدیگر پیوند می‌خورند (عبدشاهی و محسنی، ۱۴۰۰: ۲۹۳).

شاملو و رسالت جهان‌سوم‌گرایی

روشن‌فکری ایرانی در دهه ۱۳۴۰ به نوعی متعهد و فعال بودن را در آینهٔ عمل‌گرایی جهان‌سومی می‌بیند و شاملو نیز از این قاعده مستثنی نیست. از این‌رو پیش از پرداختن به شعر او و سیر تطوراتش، ضرورت دارد بستر نضج این رویکرد جهان‌سوم‌گرا را به ایجاز بررسی کنیم. کتاب ارزندهٔ «روشن‌فکران و دولت در ایران» (۱۴۰۲) اثر نگین نبوی، در مقام علت‌کاوی جهان‌سوم‌گرایی در روشن‌فکران معاصر ایرانی به چند نکته سزاوار مذاقه اشاره می‌کند: نخست اینکه سال‌های دهه چهل شمسی، مصادف با دوران ظهور، پایداری و پیروزی جنبش‌های ضد استعماری در جوامع جهان سوم همچون جنبش استقلال‌الجزایر بود و طبعاً روشن‌فکران ایرانی نیز متأثر از حال و هوای چیره بر محافل روشن‌فکری سایر کشورها، خود را پژواک صدای جهان سوم می‌دانستند. به عبارت دیگر در وضعیتی که به یمن دستاوردهای خیزش‌ها و انقلاب‌های ضد استعماری، مجالی برای دگرگونی و بازتعریف ارزش‌ها در جهان پدید آمده بود، روشن‌فکر ایرانی هم خوش داشت بخشی از این جریان تجدیدنظرطلب باشد و در نتیجه روزه‌روز بیشتر دغدغه‌مند مسائل و ابتلائات جهان سوم می‌شد (نبوی، ۱۴۰۲: ۱۵۳-۱۵۴). چنان‌که شاملو نیز در کنار دردمندی برای مصائب وطن، هم‌درد فرودستان دیگر نقاط جهان از سیاهان آمریکا گرفته تا زردپوستان کره شمالی بود.

دو دیگر اینکه با توجه به انسداد فضای سیاسی در جامعه ایرانی تحت حکومت

دیکتاتوری پهلوی، روشن‌فکران ایرانی، ظرفیت اندکی برای پرداختن به مشکلات و آلام میهن خود داشتند و از این‌رو با بذل توجه به مشکلات جهان سوم در جغرافیایی به ظاهر دور از سرزمین ایران و انتقاد از عملکرد حکومت‌های مستبد دیگر مناطق، به گونه‌ای غیر مستقیم و تمثیلی از استبداد پهلوی، خُرده می‌گرفتند. ایشان همچنین از رهگذر پذیرش آرمان‌های جهان سوم و محکوم کردن غرب می‌کوشیدند بر بحران هویتی که گریبان‌گیرشان بود، فائق آیند و تصویری را که افکار عمومی جامعه ایرانی از آنها به مثابه گروهی غرب‌زده داشت، با اتخاذ رویکردهای انقلابی و ضد امپریالیستی، اصلاح نمایند (همان: ۱۵۵).

و سه دیگر اینکه روشن‌فکران ایرانی، هم‌صدا با جهان‌سوم‌گرایان، تلاش برای آگاه ساختن مخاطبان از پوسیدگی و مصائب معنوی غرب و شکستن تصویر جذاب و فریبای آن در ذهن مردم جامعه را رسالت خویش می‌دانستند. در حقیقت آنها می‌خواستند انسان شرقی را از کمند جذبۀ غرب رها سازند. لذا انتقاد از تمدن متجدد در کانون توجه ایشان بود و هم‌سو با نویسندگان منتقد غربی از انحطاط قریب‌الوقوع غرب سخن می‌گفتند (همان: ۱۶۵-۱۶۷). سروده برای خون و ماتیک شاملو که در ادامه بررسی خواهد شد، نمونه تمام‌نمایی از این رویکرد منتقدانه جهان‌سوم‌گرا به تمدن منحط غرب است. بدین ترتیب اشعار شاملو با مضامین تعهد اجتماعی را که بسیار فراتر از مرزهای قلمرو سرزمینی ایران می‌رود، باید در بستر جهان‌سوم‌گرایی فهم و تفسیر کرد.

ویژگی‌های شعر متعهد شاملو

شاهرخ مسکوب به درستی شاملو را «نمونه تمام‌نمای شعر متعهد» و سروده مشهور او با نام «شعری که زندگی است» را «چکیده نظریه‌ها و آرزوهای ادب متعهد ما و دستورکار آن» لقب می‌دهد (مسکوب، ۱۳۶۸: ۵۶۴). تنها نگاهی گذرا به این شعر کافی است تا ما نیز با مسکوب هم‌داستان شویم و آن را مرام‌نامه شاملو به عنوان یک روشن‌فکر مردمی و متعهد بدانیم. او اشعار سنتی شاعران پیشین را که آکنده از مفاهیم عاشقانه‌ای مانند شراب و گیسوی معشوق و جام باده است، به دلیل ناهم‌نسخ بودنش با واقعیات روز اجتماع، تقبیح می‌کند:

موضوع شعر شاعر پیشین

از زندگی نبود

در آسمان خشک خیالش، او

جز با شراب و یار نمی کرد گفت و گو...

موضوع شعر شاعر

چون غیر از این نبود

تأثیر شعر او نیز

چیزی جز این نبود (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۴۰-۱۴۸)

در واقع دلیل خرده گیری شاملو از اشعار کلاسیک ادبیات فارسی، بی بهره بودن آنها از خصلت ابزارگونی در راه مبارزه برای نیل به اهداف اجتماعی و کنار زدن موانع موجود از سر راه مردمان است؛ نقصانی که موجب می شود این قبیل اشعار نامتعهد، بی اثر شوند و کارکرد نمایشی نداشته باشند:

آن را به جای مته نمی شد به کار زد

در راه های رزم

با دستکار شعر

هر دیو صخره را

از پیش راه خلق

نمی شد کنار زد

یعنی اثر نداشت وجودش

فرقی نداشت بود و نبودش

آن را به جای دار نمی شد به کار برد (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۴۰-۱۴۸)

اما در مقایسه، شاملو رویکرد ابزاری خود به شعر را به رخ خواننده می کشد و آشکارا نشان می دهد شعر را به مثابه سلاح و دستاویزی برای مبارزه در راه آرمان هایش می نگرد:

حال آنکه من

بشخصه

زمانی

همراه شعر خویش

همدوشِ شن‌چوئیِ گُره‌ای

جنگ کرده‌ام (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۴۰-۱۴۸)

شاملو اساساً معتقد است که موضوع و رسالت شعر امروز تحت تأثیر رخدادها و تحولات زمانه تغییر کرده و در بیانی که از گرایش‌های چپ مارکسیستی او حکایت دارد، شعر را ابزار خلق -در مقام کارگزار انقلاب سوسیالیستی و عامل براندازی نظام سرمایه‌داری- قلمداد می‌کند:

موضوع شعر

امروز

موضوع دیگر نیست...

امروز

شعر

حربه خلق است

زیرا که شاعران

خود شاخه‌ای ز جنگل خلق‌اند

نه یاسمین و سنبل گلخانه فلان (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۴۰-۱۴۸)

عبارات فوق را می‌توان همان وجه افتراقی دانست که شاملو میان روشن‌فکر متعهد و مردمی -که خود را عضوی از مردم (شاخه‌ای از جنگل خلق) می‌داند- از یکسو با روشن‌فکر خودفروخته -که تافته‌ای جداافتاده است و منفک از تحولات زمانه در کنج عافیت خود می‌زید (سنبل گلخانه فلان) -از سوی دیگر ترسیم می‌کند. روشن‌فکر متعهد هرگز از مردمان زمانه‌اش جدا نیست و دغدغه‌مند سرنوشت آنان است و در شادی و اندوهشان شراکت دارد:

بیگانه نیست شاعر امروز

با دردهای مشترک خلق

او با لبان مردم

لبخند می‌زند

درد و امید مردم را

با استخوان خویش پیوند می‌زند (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۴۰-۱۴۸)

روشن فکر متعهد شاملو به جای هم‌دردی منفعلانه با خلق ستم‌دیده، فعالانه رسالت تاریخی خویش را در سروده‌هایش برای ترسیم چشم‌اندازی روشن و امیدآفرین از فردایی بهتر و رهنمون شدن آنان به مسیر رهایی بر دوش می‌کشد و در کالبد انسان‌های مأیوس- شده، نوشاروی امید می‌ریزد و در جامعه خفته، بانگ بیدارباش می‌زند:

او شعر می‌نویسد:

یعنی

او دست می‌نهد به جراحات شهر پیر

یعنی او قصه می‌کند

به شب از صبح دلپذیر...

او شعر می‌نویسد

یعنی

او قلب‌های سرد و تهی‌مانده را

ز شوق

سرشار می‌کند

یعنی

او رو به صبح طالع، چشمان خفته را

بیدار می‌کند (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۴۰-۱۴۸).

شعر سپید شاملو را می‌توان «حماسه نو» نام نهاد. او بارها واژه حماسه را در سروده‌هایش به کار برده و شعر خود را حماسی می‌داند. در شعر حماسی، شاعر برای خویشتن در برابر انسان، رسالتی تاریخی قائل است و هنرش را در خدمت انجام این رسالت قرار می‌دهد. شاعر حماسی به مبارزه باور دارد و با تمام توان در راه آرمان‌های انقلابی‌اش می‌کوشد. شاملو با حماسه نو به قصد دفاع از ارزش‌های انسانی به میدان آمده و شعر اجتماعی متعهد او بازگوکننده غم و رنج انسان معاصر و نیازهای امروز است (جبری، ۱۳۹۱: ۱۲۲-۱۲۳ و ۱۴۰). شخصیت آرمانی شاملو در متن اشعارش، انسانی فعال، پویا و مبارز با روحیه‌ای نستوه و عصیانگر است که با کنش انقلابی رویاروی ظالمان می‌ایستد و در راه نیل به اهداف و تحقق فردایی بهتر، صبورانه شکنجه‌ها را تاب می‌آورد (دری و پیروزی، ۱۳۹۸: ۱۱۶-۱۱۹).

نکته بسیار سزاوار مذاقه اینکه شاملو هرگز دامنه تعهد روشن‌فکرانه و مسئولیت اخلاقی خویش را صرفاً به مرزهای سرزمینیِ موطنش ایران محدود نمی‌سازد، بلکه وی همچون دیگر اندیشمندانِ پسااستعمارگرا، آرمان‌های آزادی‌خواهی، عدالت‌گستری، ظلم‌ستیزی و صلح‌طلبی را در گستره‌ای جهانی پی می‌گیرد و دغدغه‌مند مسائل اساسی بشر در قرن بیستم است. از این‌رو او نه فقط در برابر مردم ایران، بلکه نسبت به محرومان و ستم‌دیدگان و فرودستانِ دیگر نقاط جهان از آمریکا و آفریقا گرفته تا شرق آسیا نیز احساس وظیفه می‌کند؛ تا جایی که حتی مضامینی چون مقابله با برده‌داری و تجارت برده، فریاد علیه نژادپرستی و تحقیر سیاهان، ابراز انزجار از فاجعه کوره‌های آدم-سوزی آشویتس توسط آلمان نازی یا هم‌دردی با مردم کره شمالی در جریان حمله آمریکا به این کشور هم در سروده‌هایش فراوان است که در بخش بعدی مقاله بدان‌ها اشاره خواهد شد (همان: ۱۱۷-۱۲۴).

می‌توان گفت درون‌مایه‌های آزادی‌خواهی، ظلم‌ستیزی، عدالت‌طلبی و مبارزه با بی‌عدالتی، آن هم در مقیاسی جهان‌شمول همواره در کانون اشعار متعهد اجتماعی شاملو می‌گنجد و او پیوسته می‌کوشد با سرلوحه قرار دادن آنها، نقش خطیرِ روشن‌گرانه خود را به‌درستی ایفا کند تا مخاطبانش را برانگیزد و از خواب غفلت بیدار سازد. همچنین در کنار نفی و نقد وضع موجود ایران و جهان، امیدآفرینی و ترسیم چشم‌اندازی از رهایی^۱ - که مفهوم مرکزی در اندیشه‌های نومارکسیست‌های انتقادی محسوب می‌شود- نیز مسئولیت دیگری است که شاملو برای خویش تعریف کرده است. برای مثال پرهیز از یأس و گشودن دریچه‌ای به امید فراوی توده‌ها حتی در دل تیرگی‌های استبداد و دادن نوید ظهور یک منجی را می‌توان آشکارا در شعر «گل‌کو» با انبوه واژگان امیدآفرین آن مشاهده کرد:

گل‌کو می‌آید

گل‌کو می‌آید خنده به لب...

شب ندارد سرِ خواب

شاخ مایوس یکی پیچک خشک

پنجه بر شیشه در می‌ساید

من ندارم سرِ یأس

زیر بی‌حوصلگی‌های شب، از دورادور

ضرب آهسته‌ی پاهای کسی می‌آید (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۱۱).

تطور شعر شاملو در بستر تحولات اجتماعی بر اساس روش تأویل متعهدگرایانه اسکینر

چنان‌که در مقدمه ذکر شد، شعر شاعر -به‌ویژه اگر درون‌مایه اجتماعی داشته باشد- در خلأ سروده نمی‌شود، بلکه برآیند ادراک شاعر از تحولات جامعه است. این یعنی تحولات و رخدادها هستند که سراینده متعهد را به واکنش وامی‌دارند و تبدیل به مضامین شعر او می‌شوند. در نتیجه و براساس روش تأویل قصدگرایانه اسکینر باید کشف نیت شاملو را در گرو قرار دادن سروده‌هایش در ظرف اجتماعی زمانه او دانست و تنها به تمرکز بر معانی کلمات و عبارات آنها بسنده نکرد. بدین‌منظور و در راستای طرح مدعای اصلی مقاله مبنی بر اینکه تعریف شاملو از هویت خویش به‌عنوان روشن‌فکر ارگانیک، وی را به سرایش شعر متعهد اجتماعی و نقد و نفی وضع موجود کشانده است، در بخش حاضر، نحوه‌ی تطور شعر او تحت‌تأثیر حوادث داخلی و بین‌المللی زمانه در بازه تاریخی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ بررسی می‌شود.

بیانیه سیاسی در خدمت آرمان حزبی

فهم تطورات شعر شاملو در سال‌های پس از ۱۳۰۰ به‌ویژه دهه ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ بستگی تام و تمامی به تحلیل اوضاع سیاسی ایران و جهان در آن برهه سرنوشت‌ساز دارد. باید توجه داشت که زوال حکومت قاجار متعاقب کودتای سیاه ۱۲۹۹ و شکل‌گیری سلطنت پهلوی با ظهور دیکتاتوری رضاخان که منجر به بر باد رفتن دستاوردهای مشروطه‌خواهی در کشور شد، مصادف با سال‌های آغازین پیروزی انقلاب بلشویکی کمونیستی در روسیه (۱۹۱۷) و بنیان‌گذاری اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی بود. در نتیجه جو حاکم بر محافل روشن‌فکری ایران برای مقابله با استبداد داخلی و سلطه خارجی (به‌دلیل اشغال خاک کشور توسط بیگانگان پس از جنگ جهانی اول) عمیقاً تحت‌تأثیر مهم‌ترین ایدئولوژی ضدامپریالیستی جهان یعنی کمونیسم قرار داشت و تب‌چپ‌گرایی و الهام‌گیری از نظریه‌پردازان کمونیست روسیه یا

حتی فرانسه در میان روشن‌فکران وطنی بالا گرفته بود. حزب توده هم به‌عنوان ارگان اصلی‌ی‌ جانبداری از مرام کمونیستی در ایران، محفلی برای رفت‌وآمد و فعالیت حزبی‌ اندیشمندان و نویسندگان دارای گرایش‌های چپ محسوب می‌شد.

به عقیده‌ی شاه‌رخ مسکوب، تأثیرپذیری روشن‌فکران از ادبیات چپ‌گرای اتحاد شوروی و فرانسه - که در ایران به نام ادبیات متعهد و تعهد در ادبیات شناخته می‌شد - از یکسو و فساد و خودکامگی دستگاه دیکتاتوری حاکم از سوی دیگر، منجر شده بود که نویسندگان و شاعران به تعهد عقیدتی و مبارزه سیاسی روی آورند (مسکوب، ۱۳۶۸: ۵۶۱). جالب اینجاست که در محتوای آثار روشن‌فکران این دوره نمی‌توان چندان ردپایی از دموکراسی‌خواهی و ترویج گفت‌وگو و تساهل سراغ گرفت، بلکه تنها مرام کمونیستی و خط‌مشی مبارزان و چریک‌هایی چون رژی دبره^۱، مائو^۲ و چه‌گوارا^۳ بود که ستایش می‌شد (نبی‌عبدالیوسفی و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۱۶).

شعر متعهد شاملو نیز زاده‌ی همین دوران پرتلاطم بود. فعالیت‌های سیاسی شاملوی جوان و پرشور با گرایش‌های چپ از ابتدای دهه ۱۳۲۰ آغاز شد که به دلیل اقداماتی در شمال کشور در حمایت از فرقه‌ی دموکرات آذربایجان دستگیر شد و به زندان رشت افتاد. وی بعدها در سالگرد شکست خونین این فرقه در سال ۱۳۲۵ - که به اعتراف خود، سال‌ها از سرِ ناپختگی سیاسی، آن را حرکتی انقلابی می‌پنداشت (ملک‌پایین و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۷) - شعر «آواز شبانه برای کوچه‌ها» را سرود:

خداوندان درد من!

خون شما بر دیوار کهنه تبریز شتک زد

درختان تناور دره‌ی سبز

بر خاک افتاد

سرداران بزرگ

بر دارها رقصیدند

و آینه‌ی کوچک آفتاب

1. Régis Debray

2. Mao Zedong

3. Che Guevara

در دریاچه شور شکست (شاملو، ۱۳۸۴: ۲۴۴).

همانند دیگر روشن‌فکران متعهد آن روزگار، تمایلات چپ منجر به پدیداری مضامینی چون آزادی، عدالت، ظلم‌ستیزی، استبدادستیزی، نفی خودکامگی، به توجه به وضع زندگی و معیشت کارگران و فرودستان، انعکاس آموزه‌های مارکسیستی، یادکرد از جان گذشتگان مسیر مبارزه، بیزاری از پذیرش همکاری با حکام جور و همدلی و همسویی با خلق در نفی استبداد در اشعار سپید شاملو گردید (دری و پیروزی، ۱۳۹۸: ۱۰۸، ۱۱۴-۱۱۳؛ ملک‌پایین و دیگران، ۱۳۹۵: ۶۸).

نمونه‌ای از این التزام به نقد و نفی وضعیت جامعه استبدادی در عین تلاش برای ترویج امید رهایی و نوید دادن زوال عمر استبداد را می‌توان آشکارا در شعر «خفاش شب» (سروده ۱۳۲۸) سراغ گرفت. گذار از واژه‌ها و ترکیب‌های دارای بار یأس‌آلود مانند «شب تیره»، «کور بی‌خیال» و «گنگ شب» به واژگان و ترکیب‌های مثبت نظیر «روشن سحر» یا «تنگه‌های سحرگه» آشکارا از هدف امیدآفرینی شاعر حکایت دارد:

هرچند من ندیده‌ام این کور بی‌خیال

این گنگ شب که گیج و عبوس است

خود را به روشن سحر نزدیک‌تر کند

لیکن شنیده‌ام که شب تیره هرچه هست

آخر ز تنگه‌های سحرگه گذر کند (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۳۰-۱۳۱).

نکته مهم این است که دوران نخست شعر اجتماعی شاملو در دهه ۱۳۲۰ مصادف با خلع رضاشاه از سلطنت، متعاقب اشغال ایران توسط متفقین و جایگزین شدن محمدرضاشاه جوان و کم‌تجربه است. از این‌رو در این دوره به دلیل از بین رفتن خفقان سیاسی زمان رضاشاه و ایجاد فضای نسبتاً باز سیاسی بر اثر نوپایی حکومت شاه جوان، مجال مغتنمی برای فعالیت‌های آشکار مبارزاتی در اختیار جریان‌های سیاسی به‌ویژه حزب توده و روشن‌فکران حامی آن نظیر شاملو قرار می‌گیرد تا اندیشه‌های خود را بی‌پروا فریاد کنند. در نتیجه شعر شاملو در این برهه بیشتر حالت بیانیه و خطابه سیاسی و اعتراضی عریان و بدون لفافه دارد و خود او نیز در کسوت یک کنشگر سیاسی حزبی ظاهر می‌شود. مصداق بارز و قابل مطالعه این صراحت لهجه عجیب را می‌توان در شعر «قصیده‌ای برای انسان ماه بهمن» به تماشا نشست که در سال ۱۳۲۹ به بهانه

سالگرد قتل تقی ارانی (سیاست‌مدار مارکسیست و مؤسس فکری و معنوی حزب توده ایران) به دستور رضاشاه در ۱۴ بهمن ۱۳۱۸ سروده شد. بدگویی‌های جسورانه و آزادانه شاملو از رضاشاه در این شعر با کاربرد کلماتی با بار معنایی بسیار تند مانند «استفراغ خون»، «خرزهره» و «بی‌همه‌چیز» حقیقتاً حیرت‌انگیز است:

تو نمی‌دانی مردن
وقتی که انسان مرگ را شکست داده است
زندگی‌ست!
تو نمی‌دانی زندگی چیست، فتح چیست
تو نمی‌دانی آرانی کیست...
و استفراغ هر خون از دهان هر اعدام
رضای خودرویی را می‌خشکاند
بر خرزهره دروازه یک بهشت...
و لقمه دهان جنازه هر بی‌چیز پادشاه
رضاخان!

شرف یک پادشاه بی‌همه‌چیز است... (شاملو، ۱۳۸۴: ۶۲).

چنان‌که در بخش پیشین نیز اشاره شد، شاملو به اقتضای تمایلات مارکسیستی، همچون سایر پسااستعمارگرایان، رویکردی جهان‌سوم‌گرا داشت و دامنه وظیفه‌مندی خویش در مقام یک کنشگر متعهد را به مرزهای جغرافیایی محدود نمی‌کرد؛ بلکه از منظر فراملی، هم‌درد تمامی ملت‌های ستم‌دیده و فرودست جهان سوم بود که در چنبره امپریالیسم گرفتار بودند و در نیمه دوم قرن بیستم و پس از پایان جنگ جهانی - که دوره استقلال مستعمرات لقب گرفت - برای نیل به رهایی مبارزه می‌کردند. شاملو می‌خواست با شعر متعهد اجتماعی‌اش، پژواک‌دهنده صدای این فرودستان باشد (نبی‌عبدالیوسفی و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۰۸-۲۱۰)؛ درست مشابه همان رسالتی که ادوارد سعید نسبت به فلسطینیان یا اسپیک و چاکر ابارتی در قبال فرودستان هند برای خویش قائل بودند.

شعر «سرود بزرگ» که شاملو آن را در ۱۶ تیر ۱۳۳۰ (مصادف با ۱۹۵۱ میلادی و در جریان حمله آمریکا به کره شمالی طی دوران جنگ سرد) در حمایت از رزمندگان کمونیست کره شمالی سروده است، نمونه بارزی از رویکرد جهان‌سوم‌گرای او محسوب

می‌شود. در این شعر، شاملو صراحتاً آمریکا را با تندترین عبارات (بیگانهٔ پلید بشرخوار پست)، دشمن مشترک خود و زردپوستان کره شمالی می‌خواند و با آنان در این نبرد نابرابر، احساس هم‌دردی می‌کند:

شن چو!

کجاست جنگ؟

در خانه تو

در گُره

در آسیای دور؟

اما تو شن

برادرکِ زردپوستم!

هرگز جدا مدان

زان کلبهٔ حصیرِ سفالین‌بام

بام و سرای من

پیداست

شن

که دشمن تو دشمن من است

وان اجنبی که خوردنِ خونِ تو راست مست

از خون تیرهٔ پسران من...

آن دم که همچو پارچهٔ سنگی به دریا می‌افکنی

بیگانهٔ پلیدِ بشرخوارِ پست را

با توست قلب ما (شاملو، ۱۳۸۴: ۷۷).

شعر مشهور «برای خون و ماتیک» هم نمونهٔ آشکار دیگری از توجه شاملو به رخدادهای سیاسی و بین‌المللی و هم‌دردیِ پسااستعمارگرایانه او با فرودستانِ دیگر نقاط جهان است. چنان‌که او از قربانیان کوره‌های آدم‌سوزی هیتلر و نیز رنج سیاهان آمریکا در محله‌های هارلم و برانکس می‌سراید:

هی! شاعر! هی!

سُرخِی، سُرخِی است:

لب‌ها و زخم‌ها!...
زیرا که دوستان مرا
زان پیشتر که هیتلر- قصاب «آوش ویتس»
در کوره‌های مرگ بسوزاند،
هم‌گام دیگرش
بسیار شیشه‌ها
از صمغ سرخ خون سیاهان
سرشار کرده بود
در هارلم و برانکس
انبار کرده بود
کُند تا
ماتیک از آن مهیا
لابد برای یار تو، لب‌های یار تو! (شاملو، ۱۳۸۴: ۳۰).

نمادگرایی اجتماعی در راستای ارزش‌های انسانی

هرچه از سال‌های پس از کودتای یأس‌آفرین ۲۸ مرداد به سوی دههٔ چهل و پنجاه شمسی گذر می‌کنیم، تغییری تدریجی ولی محسوس در درون‌مایه و سبک شعری شاملو رخ می‌دهد که عبارت از روی‌آوری به تغزل و مضامین عاشقانه، نمادگرایی (سمبلیسم)، لفافه‌گویی و کاربرد لحنی کنایی و رازآلود و دوری جستن از شعارهای آشکار و صریح سیاسی است. برای فهم چرایی وقوع این گذار در بیان شاعرانهٔ شاملو، باز هم به اقتضای روش تأویل قصدگرایانه اسکینر، ناگزیر از توجه به بستر اجتماعیِ زمانهٔ شاعر هستیم که وی را به بازنگری در شیوهٔ پیشین خود واداشته است. باید در نظر داشت که با وقوع کودتا و سرنگونی دولت ملی مصدق، جو اختناق و خفقان شدیدی بر سپهر سیاسی و اجتماعی ایران سایه افکند و جریان‌های مخالف نظام حاکم، جملگی سرکوب و به حاشیه رانده شدند. چه‌بسا بیش از همه، چپ‌گرایان طرفدار حزب توده بودند که طعم اسارت و داغ و درفش و حتی اعدام‌های دیکتاتوری پهلوی را چشیدند. در

نتیجه با توجه به انسداد فضای سیاسی و نقض آزادی بیان، شاعران متعهد لاجرم با تغییر عامدانه راهکنش، به نمادگرایی اجتماعی روی آوردند و استفاده از زبان کنایی و نمادین را برگزیدند (عرفانیان و دیگران، ۱۴۰۰: ۴-۵).

شاملو نیز به عنوان یک روشن فکر متعهد که دو دهه جانانه با استبداد و بی عدالتی مبارزه کرده بود، از غضب حکومت در امان نماند؛ تا جایی که پس از کودتا به خانه اش یورش بردند، مجموعه شعر «آهن ها و احساس» او را جمع آوری کردند و سوزاندند و برخی آثارش را از میان بردند و به زندانش افکندند. از این رو وی با فاصله گرفتن از بیان صریح سیاسی، حربه کاربرد سمبل و نماد و استفاده از زبان تغزل هنگام سرایش شعر اجتماعی را برگزید تا در آثارش، ابهام هنری ایجاد کند و نیت حقیقی سیاسی خویش را در لفافه شعر و تغزل مستور سازد و مخاطب را در خوانش اجتماعی یا عاشقانه شعر به تردید اندازد و مآلاً با تفسیرپذیر کردن اشعارش، آنها را از خطر ضبط و توقیف به دست حکومت دیکتاتور در امان نگاه دارد (مرادی و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۱۷-۲۱۸ و ۲۳۷).

بسیاری از شعرهای سیاسی و اجتماعی شاملو، به خصوص در دوران خفقان و استبداد، مملو از این استعاره ها و رمزهاست. واژه هایی مثل «شب»، «باد»، «دریا»، «جنگل»، «آینه»، «آفتاب»، «سپیده»، «ستاره»، «صبح»، «سپیدار»، «صنوبر»، «باران» و... گاهی شخصیت های اساطیری، مفهومی رمزی و سمبلیک دارند که در تأویل شعر و درک مفاهیم آن باید به آن توجه کرد (بالو، ۱۳۹۶: ۸۲).

شعر «مرگ نازلی» را -که نام پیشینش، «مرگ وارطان» بود و شاملو آن را در سال ۱۳۳۳ در حبس رژیم شاهنشاهی و به یاد وارطان سالخانیان، از اعضای فقید حزب توده سرود- می توان نمونه ای نخستین و موفق از پیوند زبان حماسی و تغزلی دانست؛ زیرا شاعر با استفاده از نام زنانه نازلی به جای وارطان و ایجاد فضایی به ظاهر عاشقانه، ابهام هنری ایجاد می کند و خواننده را گمراه می سازد تا مقصود حقیقی اش برای سرودن در رثای یک کمونیست مبارز، مکتوم بماند و به آسانی هویدا نگردد:

نازلی! بهار خنده زد و ارغوان شکفت

در خانه، زیر پنجره گل داد یاس پیر

دست از گمان بدار!

با مرگِ نحس پنجه میفکن
بودن به از نبود شدن، خاصه در بهار
نازلی سخن نگفت
سرافراز

دندان خشم بر جگر خسته بست و رفت (شاملو، ۱۳۸۴: ۱۳۳-۱۳۴).

دومین دلیلی که می‌توان در پاسخ به پرسش از چرایی وقوع گذار در شعر اجتماعی شاملو اقامه کرد، ناامیدی روشن‌فکران وطنی بر اثر مواجهه با وضعیت استبدادی کشور در سال‌های پس از کودتاست. در حقیقت تنفس در فضای مسموم اختناق و مشاهده از دست رفتن آرمان‌ها، امثال شاملو را به احساس سرخوردگی، بی‌پناهی و یأس دچار کرد که به اشکال گوناگون در آفرینش‌های ادبی‌شان تجلی یافت. دگرگونی آشکار در شعر شاملو از لحن حماسی به لحن اندوهگین و غمناک و نمادین و حتی آغاز سرایش اشعار عامیانه با لحنی کودکانه و به صورت «شکسته‌نویسی» را که به «شبان» شهرت یافت، می‌توان واکنشی حاکی از سرخوردگی و ناامیدی وی نسبت به اوضاع نابسامان زمانه خود تحت سلطه دیکتاتوری و استبداد دانست (ملک‌پایین و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۸، ۸۰ و ۸۵). نمونه شبانه ذیل، مصداق بارزی از شعر دگرگون‌شده شاملو در دهه ۱۳۴۰ است:

کوچه‌ها باریکن
دُگونا بسته‌س
خونه‌ها تاریکن
تاقا شیکسته‌س
از صدا افتاده
تار و کمونچه
مُرده می‌برن
کوچه به کوچه...
جماعت!
من دیگه
حوصله ندارم

به «خوب»

امید و

از بد «گله»

ندارم (شاملو، ۱۳۸۴: ۴۴۶-۴۴۷).

سرانجام دلیل سوم را می‌توان تصمیم شاملو به دست‌شستن و کناره‌گیری از فعالیت‌های سیاسی تشکیلاتی و کنشگری حزبی دانست. وی پس از آزادی از زندان تدریجاً از حزب توده فاصله گرفت و عطای حمایت آشکار از مرام کمونیستی را به لقایش بخشید و دیگر خوش نداشت شعرش در خدمت اهداف فرقه‌ای و جناحی باشد. البته او همچنان به رسالت روشن‌فکری متعهد پایبند بود. لکن با این تفاوت که طی دهه‌های چهل و پنجاه، عنصر تعهد به لایه‌های درونی شعرش رسوخ کرد. در نتیجه ما دیگر با بیانیه و خطابه سیاسی و شعارهای بی‌پرده مواجه نیستیم، بلکه می‌بینیم زبان و اسلوب شعر این‌بار در خدمت آرمان‌های بلند انسانی قرار می‌گیرد (قنبری، ۱۳۹۰: ۳۳). خود شاملو در توصیف شعر متعهدش چنین می‌گوید:

«اسمش را سیاست نگذاریم، برای اینکه سیاست آن‌قدر کثیف است که حتی اگر غبارش به دامن شعر بنشیند، آن را آلوده می‌کند. اینها شعر سیاسی نیست، شعر اجتماعی است و در ستایش انسان، چون سیاست در ذاتش جز رذالت، پدرسوختگی، فریب، دروغ، چاخان، تبلیغات و این حرف‌ها، چیزی نیست... التزام هنرمند باید انسانی باشد؛ التزامی فارغ از قید و بند فرقه‌گرایی و تحزب. التزامی فارغ از سیاست و تنها در راه تعالی انسان» (بالو، ۱۳۹۶: ۸۶-۸۷).

بدین ترتیب در این دوره جدید، شعر اجتماعی شاملو تدریجاً به بلوغ می‌رسد و با رها شدن از اسارت ملاحظات حزبی، بر انسان و انسانیت تمرکز می‌یابد. این یعنی در طول زمان شاهد گذار شعر او از قلمرو محدود سیاسی و فرقه‌ای به گستره فراخ انسانیت‌اندیشی و تقدیس ارزش‌ها و آرمان‌های بشری و شرافت و آزادگی انسان هستیم. جالب اینجاست که شاملو در این تغییر و گذار نیز همچنان در قامت یک پسااستعمارگرا، رویکرد فراملی و جهان‌سوم‌گرای شعر خویش را حفظ می‌کند و رسالت

روشن‌فکری بدون مرز را تداوم می‌بخشد. او که از فعالیت حزبی و دغدغه‌های سیاسی مرتبط با آن به ستوه آمده و مأیوس گشته است، کماکان خود را دغدغه‌مند سرنوشت همه ملت‌های در بند می‌داند (عرفانیان و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۹؛ نبی‌عبدالیوسفی و دیگران: ۱۴۰۲: ۲۱۰).

نگاهی به شعر «ابراهیم در آتش» - که شاملو آن را در سال ۱۳۵۲ در واکنش به اعدام مهدی رضایی، از اعضای سازمان مجاهدین خلق ایران سروده است - و مقایسه‌اش با شعر «قصیده برای انسان ماه بهمن» در رثای تقی ارانی، به عیان وقوع تحولی شگرف در شعر شاملو را نشان می‌دهد. پس شاملو در این دوره نیز برای چپ‌گرایانی چون رضایی یا خسرو روزبه و خسرو گل‌سرخ‌ی شعر می‌سراید؛ لکن این بار نه در مقام یک هم‌قطار، بلکه در قامت روشن‌فکر متعهد و دردمندی که غم انسانیت را می‌خورد. لحن شعر کاملاً سمبلیک است و هیچ نامی از شخص مورد نظر شاعر در آن نیست؛ بلکه با عباراتی چون «شیرآهن کوه» یا «اسفندیار مغموم»، او را همچون یک قهرمان اسطوره‌ای نمادین به تصویر کشیده است:

در آوار خونین گرگ و میش
دیگرگونه مردی آنک،
که خاک را سبز می‌خواست
و عشق را شایسته‌ترین زنان...
چه مردی! چه مردی!
که می‌گفت
قلب را شایسته‌تر آن
که به هفت شمشیر عشق
در خون نشیند...
آه، اسفندیار مغموم!
تو را آن به که چشم
فروپوشیده باشی!...
دریغا شیرآهن کوه مردا

که تو بودی،
و کوهوار
پیش از آنکه به خاک افتی
نستوه و استوار
مُرده بودی (شاملو، ۱۳۸۴: ۲۳۶).

نتیجه‌گیری

ادعای بنیادین پژوهش حاضر این بود که رویکرد متعهدانه در شعر اجتماعی احمد شاملو همانا منبعث از تعریفی است که وی از هویت خویشتن در جایگاه یک روشن‌فکر مردمی و ارگانیک و دغدغه‌مند نسبت به تحولات جهان پیرامونش با رویکردی فراملی و ناقد وضع موجود دارد. بررسی‌های نویسندگان دربارهٔ تطورات شعر شاملو در بازهٔ زمانی ۱۳۵۷-۱۳۰۰ در چارچوب نظریهٔ ادبی پسااستعماری (با توجه به قرابت فکری شاملو با نویسندگان پسااستعمارگرا) و از طریق روش تأویل قصدگرایانه اسکینر، ادعای پژوهش را آشکارا به اثبات رساند و نشان داد که احساس مسئولیت روشن‌فکری، شاملو را در سراسر این برههٔ تاریخی به سرایش شعر متعهد اجتماعی، ملتزم و وفادار نگاه داشته است.

البته یافته‌های پژوهشگران بیانگر آن بود که علی‌رغم تداوم تعهد روشن‌فکرانه شاملو، شاهد وقوع گذاری در سبک و اسلوب شعر او متأثر از تحولات بستر اجتماعی زمانه هستیم. بدین صورت که در حد فاصل ابتدای دهه ۱۳۲۰ تا اواخر ۱۳۳۰، سروده‌های شاملو با توجه به کنشگری‌های سیاسی وی به عنوان طرفدار حزب توده و سرسپردهٔ آرمان‌های چپ مارکسیستی و نیز به یمن فضای باز سیاسی و آزادی بیان متعاقب خلع رضاشاه از سلطنت، بیشتر حالت بیانیه و خطابهٔ سیاسی با لحنی صریح و آشکار و در خدمت منافع حزبی داشته است. ولی از انتهای سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۵۷ به سه دلیل انسداد دوباره فضای سیاسی کشور پس از کودتای ۲۸ مرداد -که منجر به سرکوب شدید مخالفان رژیم پهلوی می‌شود- ناامیدی و سرخوردگی شاملو از اوضاع زمانه‌اش و نیز کناره‌گیری او از فعالیت‌های سیاسی و حزبی، عنصر تعهد به لایه‌های ژرف‌تر شعر شاملو کشیده می‌شود و با دوری‌گزینی از سرسپردگی حزبی، به مفهوم انسانیت و

ارزش‌های انسانی معطوف می‌گردد. همچنین از حیث سبک سرایش، شعر شاعر، جنبه نمادین، کنایی، رمزآلود، تغزلی و حتی عامیانه و شکسته‌نویسی پیدا می‌کند. همچنین در سراسر این دوره زمانی، تعهد روشن‌فکرانه شاملو با اتخاذ رویکردی فراملی و جهان‌سوم‌گرا از جانب وی، نه فقط نسبت به مردم ایران، بلکه نسبت به فرودستان، ستم‌دیدگان و محرومان سایر نقاط جهان نیز ابراز می‌شود و وجهه پسااستعماری شاعر را استمرار می‌بخشد.

منابع

- اسکینر، کوئینتین (۱۳۹۳) بینش‌های علم سیاست: در باب روش، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران، فرهنگ جاوید.
- بالو، فرزاد (۱۳۹۶) «نگاهی تطبیقی به بوطیقای شعر در اندیشه احمد شاملو و نزار قبانی»، پژوهش‌های تطبیقی زبان و ادبیات ملل، سال دوم، شماره ۷، صص ۷۳-۸۹.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۳) تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم (اندیشه‌های مارکسیستی)، تهران، نشرنی.
- جبری، سوسن (۱۳۹۱) «حماسه نو در شعر شاملو»، جستارهای ادبی، سال چهل‌وپنجم، شماره ۱، صص ۱۲۱-۱۴۲.
- Doi: 10.22067/Jls.V45i1.13459.
- حریری، ناصر (۱۳۸۵) درباره هنر و ادبیات (دیدگاه‌های تازه؛ گفت‌وشنودی با احمد شاملو)، تهران، نگاه.
- خانی، محمدحسن (۱۳۹۵) پسااستعمار و نظم جهانی، تهران، دانشگاه امام صادق^(ع).
- دری، نجمه و احمد پیروزی (۱۳۹۸) «واکاوی مضامین مشترک در شعر شاملو، الوار و هیوز از منظر ادبیات متعهد»، پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، سال هفتم، شماره ۲، صص ۱۰۸-۱۲۹.
- Doi: 20.1001.1.23452366.1398.7.2.6.6.
- دشتگرد، مجید و سید جلال دهقانی فیروزآبادی (۱۴۰۲) فلسفه علوم اجتماعی و تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، تهران، دانشگاه امام صادق^(ع).
- رسولی، حجت (۱۳۸۴) «معیار تعهد در ادبیات»، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۴۵ و ۴۶، بهار و تابستان، صص ۷۳-۸۳.
- شاملو، احمد (۱۳۵۸) «انقلاب و روشن‌فکران»، کتاب جمعه، شماره ۵، شهریور، صص ۳۰-۴۵.
- (۱۳۸۴) مجموعه آثار، دفتر یکم: شعرها، تهران، نگاه.
- شریفیان، مریم و محمدرضا دیری و افسانه صحتی گرگانی (۱۳۹۴) «تحلیل تطبیقی اشعار اجتماعی برتولت برشت و احمد شاملو»، پژوهش ادبیات معاصر جهان، سال بیستم، شماره ۱، صص ۱۱۱-۱۲۸.
- Doi: 10.22059/jor.2015.54220
- عالم، عبدالرحمن و فرامرز میرزازاده (۱۳۸۹) «روشن‌فکری و تعهد: مروری بر آثار و افکار ادوارد سعید»، فصلنامه سیاست، سال چهلیم، شماره ۱، ۱۷۵-۱۵۹.
- عبدشاهی، فاطمه و محمدرضا محسنی (۱۴۰۰) «بررسی تطبیقی اشعار ایدئولوژیک احمد شاملو و پل الوار»، مطالعات ادبیات تطبیقی، سال پانزدهم، شماره ۵۷، صص ۲۹۱-۳۰۸.
- Doi:10.30495/clq.2021.681915.

عرفانیان، لاله و مهدی نوروز و بتول فخراسلام و فرزاد عباسی (۱۴۰۰) «تحلیل گفتمان شعر اعتراض در شعر احمد شاملو و سیاوش کسرای» (بر پایه تحلیل گفتمان لاکلائو و موفه)، جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال پنجم، شماره ۱۶، صص ۱-۳۵.

Doi: 20.1001.1.26454882.1400.5.16.8.8

قنبری، رضا (۱۳۹۰) شعری که زندگی‌ست، تهران، ثالث.
قدمیاری، مجید (۱۳۹۲) شعری که زندگی‌ست، تهران، سخن.
کریمی، ایوب (۱۳۹۱) «مفهوم هژمونی و امکان قدرت‌یابی گروه‌های حاشیه‌ای»، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۲۹، صص ۱۷۵-۱۹۱.
کمالی‌زاده، محمد (۱۳۹۵) سیاست در شعر نو، قم، دانشگاه مفید.
مرادی، آریتا و منصوره تدینی و مسعود پاکدل و سیما منصوری (۱۴۰۲) «بررسی و تحلیل تلفیق زبان تغزل در شعر متعهد اجتماعی با تکیه بر اشعار نیما یوشیج و احمد شاملو»، زیبایی‌شناسی ادبی، سال چهاردهم، شماره ۵۸، صص ۲۱۷-۲۴۱.
مسکوب، شاهرخ (۱۳۶۸) «نگاهی به شعر متعهد فارسی در دهه سی و چهل»، ایران‌نامه: مجله تحقیقات ایران‌شناسی، سال هفتم، شماره ۴، صص ۵۵۵-۵۸۳.
ملک‌پایین، مصطفی و محمد بهنام‌فر و علی‌اکبر سام‌خانیانی و سید مهدی رحیمی (۱۳۹۵) «واکاوی برون‌متنی و درون‌متنی اشعار متعهد شاملو در دهه‌های بیست و سی»، متن‌پژوهی ادبی، شماره ۶۹، پاییز، صص ۶۷-۹۷.

Doi: 10.22054/ltr.2016.6842

نبوی، نگین (۱۴۰۲) روشن‌فکران و دولت در ایران: سیاست، گفتار و تنگنای اصالت، ترجمه حسن فشارکی، تهران، شیرازه کتاب‌ما.
نبی‌عبدالیوسفی، روح‌الله و سید محمود سید صادقی و مریم پرهیزکاری (۱۴۰۲) «سه جریان عمده روشن‌فکری سیاسی ایران در چهار دوره از زندگی روشن‌فکری احمد شاملو»، پژوهش‌های ادبی، سال بیستم، شماره ۷۹، صص ۲۰۱-۲۲۵.

Doi: 2634.20.79.201.

Linklater, Andrew (2007) "Critical Theory", in Martin Griffiths (ed.), International Relations Theory for the Twenty-First Century: An Introduction, London and New York, Routledge.

Said, Edward (1996) Representations of the Intellectual, New York: Vintage Books.

Simon, Roger (2015) Gramsci's Political Thought: An Introduction, London: Lawrence & Wishart.

Skinner, Quentin (2002) Visions of Politics: Regarding Method, Cambridge: Cambridge University Press.

- Spivak, Gayatri Chakravorty (1988) "Can the Subaltern Speak?" in Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of culture*, London: Macmillan.
- Sylvester, Christine (2014) "Post-colonialism", in John Baylis, Steve Smith and Patricia Owens (Eds), *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, Oxford University Press.